

معرفی و تحلیل کتاب‌شناسی وقف

• امیر شریفی

محقق و کارشناس علوم اسلامی

■ وقف در آینه آثار: کارنامه منابع
پیرامون وقف، مؤسسه پارسا؛
بنیاد توسعه فرهنگ وقف،
قم: مؤسسه اطلاع‌رسانی
اسلامی مرجع، ۱۳۸۷، ۵۰۰ ص،
شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۸۷۰۴-۲۹۷

درباره تشویق به وقف، روایات متعددی از قول رسول خدا(ص) نقل شده است و آن حضرت از نظر عملی نیز در این باره پیش قدم بوده است. در مصادر تاریخی زمین‌ها و باغ‌های متعددی به نام صدقات رسول خدا ذکر شده است. برای نمونه یاقوت حموی از نخلستانی در قبا نام می‌برد به نام به‌بیره که از زمین‌های یهودیان بنی‌نضیر محسوب می‌شده و از صدقات پیامبر اسلام بوده که وقف فقیران و بینوایان شده است. همچنین در صحیح بخاری آمده است: نوشته یا نوشته‌هایی در دست علی(ع) بوده که وقف‌های پیامبر(ص) در آن نوشته شده بود، یا آن نوشته‌ها وقفنامه یا موقوفه‌های رسول خدا(ص) بوده است

وقف سنت حسنه‌ای است که از دیرباز به اشکال گوناگون در تاریخ بشر وجود داشته و اسلام آن را با تأکیدات خود در مسیری روشن، منطقی، هدفدار، مترقی و دقیق نهاده است. اگرچه در کتاب الهی مسلمانان، قرآن، آیه‌ای که بر وقف و احکام آن صراحت داشته باشد، وجود ندارد، اما اندیشمندان مسلمان از کلیت برخی مفاهیم اخلاقی که در این کتاب آسمانی ذکر شده است، چنین دریافته‌اند که وقف مورد تأیید قرآن کریم است و می‌توان آن را یکی از مختصات نظام حقوقی و اقتصادی اسلام برشمرد. حتی سنت رسول خدا(ص) که یکی از منابع مهم در احکام دینی و معارف اسلامی به‌شمار می‌رود، نیز گواهی معتبر بر آن است.

**در این کتاب‌شناسی،
نسخه‌های خطی معرفی
نشده‌اند. همچنین هر کتاب
فقط یک بار معرفی شده و
تعدد مشخصات آن مانند نوبت
چاپ و سال نشر باعث معرفی
مجدد آن نشده است**

امامان شیعه که پس از رسول گرامی اسلام(ص) پرچمدار این شیوه حسنه‌اند، در این عرصه خوش درخشیده‌اند که پیشاپیش آن امام علی(ع) قرارداد. درباره صدقات و موقوفات امام علی(ع) تاریخ‌نگاران مطالب زیادی را یادآور شده‌اند که انسان را به شگفتی وامی‌دارد. در اسد الغابه و ذخائر العقبی آمده است که علی(ع) چشمه‌هایی را در ینبع، سویقه و مدینه ایجاد کرد و زمین‌های موات فراوانی را احیا کرد، سپس آنها را از ملک خود خارج ساخته و صدقه برای مسلمانان قرارداد، به‌گونه‌ای که هنگام مرگ چیزی برای خویش باقی نگذاشته بود.

سایر ائمه معصومین(ع) نیز به‌اندازه توانایی مالی که داشتند و مصلحتی که تشخیص می‌دادند، اموال خود را وقف می‌کردند. طبق نقل مشهور باغ‌هایی که هم اکنون در محله شیعه‌نشین نخاوله مدینه به نام باغ صبا و باغ مرجان وجود دارد، از موقوفات امام حسن مجتبی(ع) یا بنا بر نقلی از موقوفات امام سجاد(ع) است. شیخ بهایی از جدش روایت می‌کند که امام حسین(ع) نیز زمین‌ها و چیزهای دیگری را که ارث برده بود، وقف کرد و حتی اطراف قبر مطهر خویش را از اهل نینوا و غاضریه به شصت‌هزار درهم خرید و وقف آنان کرد، بدین شرط که زائرانش را به سوی قبرش راهنمایی کنند و از آنان به مدت سه روز پذیرایی کنند. امام صادق(ع) نیز موقوفاتی داشته است. شیخ صدوق در جلد دوم کتاب من لایحضره الفقیه، روایتی نقل می‌کند که آن حضرت وصیت کرده تا مجلس عزاداری برپا کنند و اموالی را نیز بدین جهت وقف کرد و همچنین در روایت دیگری نقل شده که آن حضرت موقوفه‌هایی داشته است. گرچه جزئیات آن را یادآور نشده‌اند. از امام موسی بن جعفر(ع) نیز وقفنامه‌ای نقل شده است که در آن چنین

نوشته‌اند: این است آنچه را که موسی بن جعفر وقف کرد. همه زمین خود را که در فلان مکان قرارداد و حدود (چهارگانه) زمین از شرق، غرب و شمال چنین است (حدود آن را بیان کرده است). به‌طور کلی درختان خرما، زمین، قنات، آب، آسیاب، حریم، حقوق، حق آب زمین، پستی، بلندی، عرض، طول، میدان جلوی‌باغ، نهرهای کوچک و بزرگ، مرغزارهای آباد (عامر) و خراب همه را وقف کرده است. دیگر امامان شیعه نیز اموال و باغ‌هایی را در راه خدا و برای برطرف‌ساختن نیاز بینوایان و نیازمندان و خویشاوندان خود وقف کردند.

در فقه امامیه همه فقها وقف را مشروع و حتی ممدوح دانسته‌اند. اکثر قریب به اتفاق فقهای سایر مذاهب اسلامی نیز موافق قول شیعه‌اند. تنها از ابوحنیفه و زفر بن هذین بن قیس عنبری بصری و ابوهرزبل، از بزرگان اصحاب ابوحنیفه، مخالفتی نقل شده و در یکی از اقوال نیز جواز وقف به اسلحه و چارپا اختصاص یافته است. گویا ابوحنیفه نهاد وقف را مستقل از نهاد وصیت نمی‌دانسته یا عقیده داشته که صیغه وقف قادر به ازاله مالکیت مالک نیست.

به‌نظر می‌رسد اعمال و عقود شبیه وقف در تمام اجتماعات بشری وجود داشته است. وجود معابد در اجتماعات مختلف و تخصیص اموال و املاک به

معابد، حکایت از نوعی وقف می‌کند. مؤسسه‌های خیریه فراوانی در سراسر جهان به‌وجود آمده و املاک و اموالی به آنها تخصیص یافته و فروش و انتقال آن املاک و اشیا نیز منع شده است.

موضوع وقف از موضوعات مهم مباحث اجتماعی اسلام است که به‌رغم ظرفیت وسیع آن در طرح اهداف تربیتی، فرهنگی و اقتصادی اسلام، متأسفانه کمتر مورد توجه اهل فرهنگ و دانش قرار گرفته است. بخش عمده‌ای از کاخ رفیع تمدن اسلامی بر پایه‌های موقوفات استوار است. نیات واقفان خیراندیش هدایتگر جامعه به سوی خیر و صلاح و عامل رشد فکری و معنویت بوده است. واقفانی که از دانش اقتصاد و بهره‌وری بهره‌مندند. تیمچه‌ها، بازارها و مراکز تجاری و تولیدی را پایه‌گذاری و با این اقدام زمینه‌های رونق اقتصادی و خودکفایی مسلمانان را فراهم کردند. روحیه نوع‌دوستی و دست‌گیری از ضعیف و محرومان موجب تأسیس مراکز درمانی، بهداشتی و دارالایتم‌ها شد. برخی از واقفان نیز مدارس، کتابخانه‌ها و دارالحکمه‌ها را پدید آوردند. بنابراین اگر اندیشه وقف را منشأ تحولات مادی و معنوی جهان اسلام بدانیم، سخنی به‌گزارف نگفته‌ایم. در کشورهای غربی، وقف به‌معنایی که در قوانین ما وجود دارد، به‌چشم نمی‌خورد، ولی فکر ایجاد سازمانی که دارای آن به هدف‌های خیر و عام‌المنفعه اختصاص یابد، از دیرباز وجود داشته و هم‌اکنون نیز بنیادهای خیریه در غالب کشورهای، سهم بزرگی در امور اجتماعی و سیاسی و اقتصادی برعهده دارند، مانند بنیاد نوبل در سوئد و فورد و راکفلر در امریکا.

وقف به‌لحاظ مصالح عمومی گوناگون که از دیرباز تاکنون بر آن مترتب بوده و شاید رایج‌ترین آن: تعلیم و تعلم رایگان، (احداث مدارس و تهیه امکانات تحصیل برای جویندگان علم و دانش)، (زاویه‌ها) مراکزی بوده‌اند که برای تحصیل علم، عبادت و خدمت رایگان به‌وجود آمده و مانند سفره‌ای رنگین در اختیار عموم بوده‌اند، تهیه آب و آبیاری اراضی کشاورزی و مانند آن، تأسیس کاروانسراها در مسیر کاروان‌ها و قافله‌ها. مواردی از قبیل معالجه و درمان بیماران، کمک به زوار و مسافران، همدردی با فقرا و مستمندان. و... بوده است؛ منشأ بسیاری از تحقیقات و تألیفات ارزشمندی شده که شمار آن به تحقیق از هزاران مورد فراتر است. آثار مزبور با پژوهش در حوزه‌هایی چون شناخت وقف، تاریخ وقف، اقتصاد وقف، فرهنگ وقف، مدیریت وقف، واقفان، وقف در فقه و حقوق و ده‌ها حوزه پژوهشی دیگر موجب گسترش کمی و کیفی تحقیقات مربوط به وقف شده است، به‌گونه‌ای که تدوین کتاب‌شناسی‌ها و مآخذشناسی‌ها در زمینه وقف ضرورتی اجتناب‌ناپذیر

برای تأمین نیاز محققان، دانش‌پژوهان و مراکز علمی شده است.

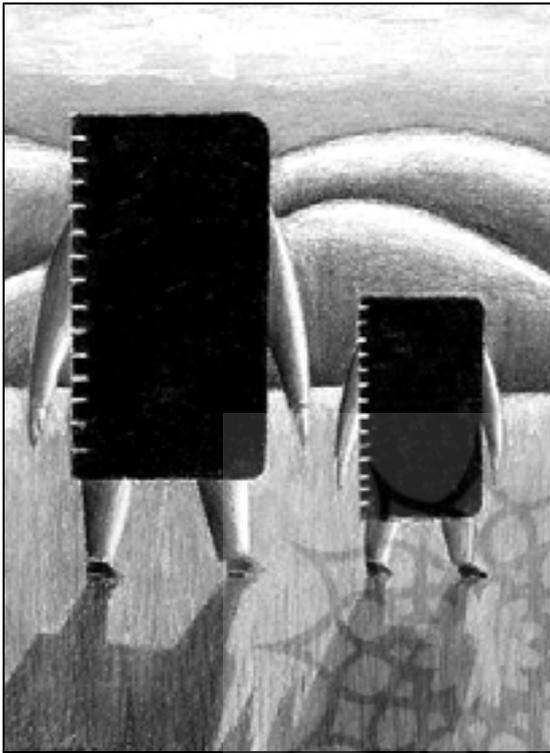
پایگاه اطلاع‌رسانی سراسری اسلامی (پارسا) که از مؤسسات اطلاع‌رسانی منابع اسلامی است با همراهی و مشارکت بنیاد پژوهش و توسعه فرهنگ وقف در پاسخ به نیاز مزبور به‌تازگی کتاب‌شناسی و منبع‌شناسی وقف را در کتابی با عنوان وقف در آینه آثار تدوین کرده و انتشارات مؤسسه اطلاع‌رسانی مرجع نیز آن را منتشر کرده است. به‌اذعان تهیه‌کنندگان کتاب‌شناسی مزبور، در آغاز این پروژه با هدف شناسایی و معرفی کامل منابع مکتوب وقف شروع شد و تلاش‌های خوبی هم در این زمینه صورت گرفت و تصمیم بر آن بوده که منابع خارجی این موضوع نیز به‌طور کامل تهیه و فهرست‌نگاری و چکیده‌نویسی شود؛ ولی به دلایلی بخش خارجی این تحقیق کامل نشد و در حد امکان منابعی که قابل دسترسی بود، مورد مطالعه قرار گرفت. این کار در صورت تکمیل می‌تواند با حجمی چند برابر منابع فعلی از کتاب‌ها و مقالات غیرفارسی کامل شود و باز نمودی از تحقیق و پژوهش کشورهای دیگر به‌ویژه کشورهای کویت، عربستان، مصر و مغرب که کارهای فراوانی در این زمینه انجام داده‌اند، باشد. به هر حال کتاب‌شناسی جامع وقف و ارائه فهرستی از کتاب‌ها، پایان‌نامه‌ها و مقاله‌هایی که در زمینه وقف نگاشته شده، یکی از اهداف این مجموعه بوده که البته و به‌اذعان دست‌اندرکاران آن، اثر ارائه‌شده مرحله اول از طرح بزرگ منبع‌شناسی جامع وقف در حوزه داخلی و خارجی است که در آن سعی شده آثار مکتوب قابل دسترس در عرصه وقف را یکجا معرفی کرده و علاقه‌مندان را با منابع آن آشنا کند. در مرحله دوم طرح نیز با کنکاش جامع در منابع خارجی به‌ویژه منابع جهان اسلام و همچنین تکمیل آثار داخلی، منبع‌شناسی جامع وقف ارائه خواهد شد.

معرفی کتاب‌شناسی وقف

در این مجموعه آثار منتشرشده مربوط به وقف از منابع شیعه و اهل سنت در کشورهای مختلف شامل ۱۸۲۵ منبع، شناسایی و ذیل موضوعات زیر معرفی شده است: تاریخ وقف، وقفنامه‌ها، نسخه‌های خطی مربوط به وقف، اهل بیت و وقف، مراکز، وقف در جوامع اسلامی، وقف در قرآن و احادیث، معرفی مساجد، حسینیه‌ها، مقابر امامزادگان و شخصیت‌های مذهبی، تکایا، مدارس و محل‌های وقتی، قوانین و مقررات وقف در ایران و کشورهای اسلامی، احکام فقهی وقف، رابطه وقف با فرهنگ و هنر اسلامی به‌ویژه معماری، وقف از دیدگاه اهل سنت، دیدگاه‌های شخصیت‌ها درباره وقف، معرفی مراکز و سایت‌های مرتبط با اوقاف و ترویج فرهنگ وقف، گزارش کنگره‌ها و همایش‌ها و کتاب‌شناسی‌ها.

وقف سنت حسنه‌ای است که از دیرباز به اشکال گوناگون در تاریخ بشر وجود داشته و اسلام آن را با تأکیدات خود در مسیری روشن، منطقی، هدفدار، مترقی و دقیق نهاد است

شبکه اینترنت این مؤسسه دسترسی پیدا کرد. در ابتدای کد پارسا B نماد کتاب، S نماد مجموعه مقالات، G نماد مقاله مجموعه، A نماد مقاله نشریه و P نماد پایان‌نامه است. در انتهای این قسمت هر نکته خاصی که ذکر آن درباره یک اثر در خارج چارچوب مآخذشناسی لازم بوده در ملاحظات و با علامت «» آمده است

در زمینه چکیده نیز، آنچنان که در مقدمه کتاب اشاره شده، متونی که ویژگی پژوهشی و علمی بالاتری داشته‌اند، چکیده شده‌اند. به طوری که در مجموع برای حدود ۴۵ درصد منابع، چکیده تهیه شده است. چکیده‌های این کتاب‌شناسی عمدتاً توصیفی و گاه توصیفی-تشریحی است و تعداد کلمات آن محدود بوده و معمولاً از ۲۰۰ کلمه تجاوز نمی‌کند. در نگارش چکیده‌ها نیز از هر نوع نقد و نظر و داوری درباره متن چکیده‌شده (جز در موارد بسیار اندک)، خودداری، و داوری در این زمینه به خواننده واگذار شده است. این روش به پژوهشگران امکان می‌دهد تا در انتخاب منبع موردنظر آزادانه عمل کنند.

برخی از موضوعات مهمی که به صورت جانبی در متن اثر، مورد بحث قرار گرفته‌اند، از طریق کلیدواژه به پژوهشگر معرفی شده‌اند. تعیین کلیدواژه‌ها به پژوهشگران امکان می‌دهد تا مطالب مورد نیاز خود را حتی در میان آثار و منابعی که هیچ گونه گمانی نسبت به آنها نمی‌رود، پیدا کنند.

الگوی چکیده‌های کتاب به گونه‌ای است که چکیده با جمله‌ای آغاز می‌شود که آیینۀ تمام‌نمای کتاب باشد. در ادامه یعنی در بدنه اصلی چکیده، مواردی همچون انگیزه تألیف، مذهب و روش نویسنده، اهم مطالب و نتایج کتاب و گاه برخی اطلاعات جانبی ارائه می‌گردد. در پایان نیز، در برخی موارد، به سرفصل‌ها و عناوین کتاب اشاره شده است.

در مقالات دایرةالمعارف قواعد چکیده‌نویسی رعایت نشده و به جای چکیده توصیفی بیشتر به توضیح مدخل پرداخته شده که آن هم در بخش ملاحظات آمده است. شاید علت این مسئله به لحاظ تفاوت شکلی و ماهوی است که مقالات دایرةالمعارف با بقیه منابع دارند.

چند نکته

۱. کتاب حاضر به معرفی منابع گوناگونی همچون کتاب، مقالات نشریه، مقالات مجموعه، مقالات دایرةالمعارف و پایان‌نامه می‌پردازد. این تنوع منابع باعث شده است که برخی از عناوین به صورت تکراری معرفی شوند، زیرا در مجموعه‌های مختلف به چاپ رسیده‌اند.

۲. تهیه این کتاب‌شناسی کوشش درخور و ارزنده‌ای است برای معرفی منابع داخلی و بخشی

از منابع خارجی که از کتابخانه‌ها و مراکز پژوهشی مختلف فهرست‌برداری و معرفی شده است. بدون شک جامعیت و روزآمدی اصلی مهم هم در کتاب‌شناسی و هم اطلاع‌رسانی است که در صورت تکمیل این پروژه می‌توان از آن بهره‌برداری مناسب کرد.

۳. در این کتاب‌شناسی، نسخه‌های خطی معرفی نشده‌اند. همچنین هر کتاب فقط یک بار معرفی شده و تعدد مشخصات آن مانند نوبت چاپ و سال نشر باعث معرفی مجدد آن نبوده است؛ مگر آنکه ویژگی خاصی در معرفی دوباره منبع وجود داشته باشد، مثلاً یک کتاب و ترجمه‌اش جداگانه معرفی شوند، یا کتابی در دو چاپ مختلف دارای محقق یا شارح متفاوت باشد یا توسط ناشران مختلف به چاپ رسیده باشد.

می‌توان با ارائه اطلاعات نسخه‌های خطی وقف نیز، به تأسیس بانک جامع اطلاعات این حوزه مهم پژوهشی سروسامان خوبی داد و آن را مقدمه بانک دیجیتال وقف‌پژوهی قلمداد کرد.

مآخذ

۱. خَرّاعلی، محمد بن حسن، مؤسسه النشر الاسلامی، وسایل الشیعه و مسترکها، ج ۱۳، ص ۳۱۱
۲. طوسی، محمد بن حسن، تهذیب الاحکام، نور و حی، ج ۲، ص ۳۷۵

تقسیم‌بندی بدنه کتاب
به صورت موضوعی است
و چینش آن ابتدا بر اساس
موضوع و پس از آن نام
«پدیدآورنده» و سپس
«عنوان» به ترتیب الفبایی
شکل گرفته است